

Hyvinvointiyhteiskunnan tulevaisuus

Aikalaisanalyysi ja pamfletti pienyhteisöihin paluun puolesta

TOMMI LEHTONEN

Mitä ovat hyvinvointiyhteiskunnan tulevaisuuden edellytykset, uhat ja mahdollisuudet? Seuraavaksi tarkasteltavat kysymykset koskevat muun muassa markkinataloutta, lamaa, luokkayhteiskuntaa ja arvomaailman muutosta. Keskeinen puolustettava väite on, että hyvinvointiyhteiskunnan jatko edellyttää empaattista yhteisöllisyyttä: työn ja toimeentulon jakamista pienyhteisöissä. Talouskasvulle perustunut hyvinvointiyhteiskunta on tullut tiensä päähän.

Käytän jatkossa järjestelmällisesti sanaa *hyvinvointiyhteiskunta*, vaikka hyvinvointivaltio saataisi kuulostaa tutummalta. Ratkaisu johtuu siitä, että rässä hyvinvointia käsitellään laajasti yhteiskunnallisena tavoitteena, ei vain valtiovalan tehtävänä ja velvollisuutena. Suuri osa niistä, jotka arvostelevat hyvinvointivaltiota sen valtiokeskeisyydestä, vaatii tilalle laajapohjaista hyvinvointiyhteiskuntaa. Sillä tarkoitetaan esimerkiksi sitä, että hyvinvointiyhteiskunnassa myös yritykset ja järjestöt voivat tarjota hyvinvointipalveluita.

Hyvinvointiyhteiskunnan tavoite

Hyvinvointiyhteiskunnan perinteisiä tavoitteita ovat köyhyyden torjunta ja syrjäytymisen estäminen. Tavoitteisiin kuuluvat myös suurten tulo- ja elintasoerojen kaventaminen, luokkayhteiskunnan synnyn ehkäisy sekä henkilökohtaisista riskeistä, kuten sairaudesta ja työttömyydestä, aiheutuvien kustannusten tasaaminen ja vähentäminen. Tärkeä tavoite on myös väestön terveyden edistäminen.

Hyvinvointiyhteiskunnan perinteisiä tavoitteita voidaan – oikein tai väärin – arvostella reaktiivisuudesta: siitä, että erilaisiin riskeihin ja ongel-

miin kyllä puututaan jälkikäteen, mutta ei ennakkoivasti luoda ja ”rikastuteta” hyvinvointia. Väitetään esimerkiksi, että moni työtön jättää ottamasta työtä vastaan, jos sosiaaliturvalla saa suurin piirtein saman toimeentulon. Hyvinvointiyhteiskunnan perinteisiä tavoitteita voidaan siksi pitää passivoivina. Niissä hyvinvointi tarkoittaa ensisijaisesti erilaisten menetysten korvaamista ja puutteiden poistamista. Hyvinvointiyhteiskunnan perinteisestä ideasta puuttuu arvostelijoiden mukaan syvälinen ja dynaaminen käsitys hyvinvoinnin sisällöstä ja mahdollisuuksista.

Tällainen syytös on liioitteleva, kuten seuraava esimerkki osoittaa. Sosiaalitoimisto maksaa lain mukaan siihen oikeutetuille hakijoille toimeentulotukea. Tämä etuus tai sosiaaliturva ei tarkoita, että sen taustalla olevasta hyvinvointikäsitelmästä puuttuisi pyrkimys tukea ihmisen selviytymistä ensisijaisesti omin voimin.

Hyvinvointiyhteiskunnassa maksetaan sosiaalietuuksia ja annetaan sosiaalipalveluja, koska ihmisistä välitetään ja koska yksilöiden tukeminen hyödyttää yhteiskuntaa pitkällä tähtäimellä. Ensimmäinen peruste on välittämisen etiikan ja velvollisuusetiikan mukainen. Jälkimmäinen peruste on utilitaristinen ja seurausetiikan mukainen. Perusteet vetävät eri suuntiin, mutta esiintyvät silti rinnakkain. Välittämisen etiikka yhdistyy yhteiskunnalliseen hyötyyn, jos sosiaaliturvan avulla omille jaloilleen nostetut voivat vuorostaan osallistua yhteisen hyvinvoinnin rakentamiseen. Samalla estetään yhteiskunnan jakautumista hyvinvoiviin ja huono-osaisiin.

Hyvinvointiyhteiskuntaa on Suomessa rakennettu toisen maailmansodan jälkeen ja suunnitelmallisesti 1960-luvulta lähtien. Hyvinvointiyhteiskunnan luominen on nojannut poliittiseen yksimielisyyteen, pohjoismaiseen perinteeseen

ja pitkään jatkuneeseen talouskasvuun. Viimeksi mainittu on luonut edellytyksiä sille, että kansantalouden tuottamasta verokertymästä riittää kansalaisille jaettavaa niin palveluina kuin suorina tulonsiirtoina.

Pohjoismaisessa hyvinvointiyhteiskuntamallissa valtion ja julkisen vallan rooli on vahva. Siinä tavoitellaan sekä toimivaa markkinataloutta että kattavaa sosiaaliturvaa (Korkman 2012, 133–146, 211). Näin ei ole kaikkialla. Esimerkiksi Etelä-Euroopan maissa perheen ja yksityisen hyväntekeväisyyden rooli on vahvempi. Pohjoismaissa yhteiskunnan keskeisenä tehtävänä pidetään tasa-arvon edistämistä ja välinputoamisen estämistä, kaikkien pitämistä mukana – sitä, että ketään ei jätetä oman onnensa nojaan. Nykyisin esimerkiksi terveydenhuoltopalvelujen käyttäjinä suomalaiset ovat kuitenkin jakautuneet kahteen ryhmään. Työterveydenhuollon piiriin kuuluvat pääsevät usein nopeasti hoitoon. Jonot ja pitkät odotusajat ovat tavallisia julkisen terveydenhuollon puolella.

Suomen perustuslain (1999) toisen luvun 19. § käsittelee oikeutta sosiaaliturvaan. Lain mukaan ”jokaisella, joka ei kykene hankkimaan ihmisarvoisen elämän edellyttämää turvaa, on oikeus välttämättömään toimeentuloon ja huolenpitoon. Lailla taataan jokaiselle oikeus perustoimeentulon turvaan työttömyyden, sairauden, työkyvyttömyyden ja vanhuuden aikana sekä lapsen syntymän ja huoltajan menetyksen perusteella.” Lain mukaan ”julkisen vallan on turvattava (...) jokaiselle riittävät sosiaali- ja terveyspalvelut ja edistettävä väestön terveyttä. Julkisen vallan on myös tuettava perheen ja muiden lapsen huolenpidosta vastaavien mahdollisuuksia turvata lapsen hyvinvointi ja yksilöllinen kasvu.” Lisäksi laissa sanotaan, että ”julkisen vallan tehtävänä on edistää jokaisen oikeutta asuntoon ja tukea asumisen omatoimista järjestämistä”. Perustuslaki tunnistaa näin melko monipuolisesti aineellisen hyvinvoinnin edellytyksiä ja uhkia. Lain taustatoetuksena on, että hyvinvoinnin ja yhteiskunnallisen tasa-arvon edellytykset ovat julkisen vallan hallussa. Tämä oletus pitää vielä ainakin osittain paikkansa, mutta tulevaisuus on epäselvä.

Hyvinvointiyhteiskunnan uhat

Hyvinvointiyhteiskuntaa uhkaavat aate ja puute. Puutetta on rahasta, työntekijöistä ja solidaa-

risuudesta. Rahan puute on paradoksaalista, koska rahaa on nyt enemmän kuin koskaan. Työntekijäpula uhkaa muun muassa sosiaali- ja terveysalaa. Se uhkaa myös talouskasvua ja sitä kautta verotulojen kertymistä eli hyvinvointiyhteiskunnan rahoitusta. Samaan aikaan huoltosuhde, eli työvoiman ulkopuolella olevien määrä suhteessa työllisiin, heikkenee. Solidaarisuuden puute näkyy muun muassa pakolaisia ja kerjäläisiä koskevien asenteiden kovenemisena ja häikäilemättömyytenä oman edun tavoitteluna.

Professori Matti Pohjola (2013) arvostelee hyvinvointiyhteiskunnan rappeutumista koskevia väitteitä. Pohjola laskee, mitä suomalaisten hyvinvoinnille on tapahtunut, kun verrataan vuosia 1990 ja 2010. Huomioon otetaan kulutus, vapaa-ajan määrä, elinajanodote ja tuloerot.

Suomalaiset kuluttivat vuonna 2010 keskimäärin 31 prosenttia enemmän kuin vuonna 1990. Tällainen kulutuksen kasvu olisi pitkällä tähtäimellä ja maailmanlaajuisesti täysin kestävämpö ympäristön kannalta. Laskelmassa ongelma kuitenkin sivuutetaan. Vapaa-aikaan ja kotitöihin oli vuonna 2010 enemmän aikaa, sillä työaika oli lyhentynyt 5 prosenttia. Elinajanodotekin oli noussut.

Tutkituista seikoista huonoon suuntaan on kehittyneet eriarvoisuus. Suomalaisen todennäköisyys tulla joko keskimääräistä rikkaammaksi tai keskimääräistä köyhemmäksi on siis kasvanut.

Pohjola päätyy johtopäätökseen, että hyvinvointi on lisääntynyt vuodesta 1990 ratkaisevasti. Merkittäväksi tuloksen tekee se, että valituilla mittareilla laskettu hyvinvointi on noussut nopeammin kuin kansantuote. Kansantuote on Pohjolan mielestä epätarkka hyvinvoinnin mittari. Ei kuitenkaan siksi, että se yliarvioisi hyvinvoinnin kehitystä, vaan siksi, että se aliarvioi sitä.

”Suomalainen hyvinvointiyhteiskunta on toiminut sillä tavoin kuin hyvinvointiyhteiskunnan pitääkin: kansalaisten keskimääräinen hyvinvointi on kasvanut tuloja nopeammin”, Pohjola tiivistää. ”Hyvinvointimme on nyt parempi kuin koskaan ennen” (mts. 11). Pohjolan mielestä talous on myös kasvanut yhä kestävämmiin ja tuleville sukupolville jää enemmän aineellista ja henkistä pääomaa.

Tällainen tulevaisuudenusko on huteralla pohjalla. Kulutuksen kasvu ja turhan tavaran ostaminen uhkaavat ihmisten ja koko elokehän tulevaisuutta. Tilannetta pahentaa tehokas mainonta ja markkinointi. Ne jatkuvasti nostavat aineel-

lista elintasoa ja palkkatasoa koskevia vaatimuksia. Kysynnän ja kustannusten kasvu aiheuttaa vuorostaan hintojen nousua ja ostovoiman heikkenemistä. Aineelliset tavoitteet karkaavat koko ajan kauemmaksi, mutta luonnonvarat ehtyvät ja saastuminen lisääntyy.

Suomessa ympäristön tila on toistaiseksi hyvä. Tilanne on kuitenkin toinen esimerkiksi Kiinassa, Intiassa ja Brasiliassa, joissa energiantensiivinen ja saastuttava teollisuus kasvaa nopeasti. Tästä kasvun ”pöydästä” saa pieni Suomikin murusensa.

Vallitseva talouskasvun aate on epäherkkä kysymyksille, jotka koskevat hyvinvoinnin sisältöä ja pitkän aikavälin edellytyksiä. Vallitseva aate on tuhoisa. Talouskasvu hoitaa oireita, ei syytä. Siksi sama ”kipu” tuppaa palaamaan. Kiinalaisen sananlaskun mukaan ”pyrkimys tyydyttää toivetaan omistamalla on samaa kuin yritys sammuttaa tulta oljilla”.

Aikamme dilemma on, että joudumme tekemään yhteiskuntapolitiikkaa liikaa talouden ehdoilla. Talouskasvulle perustunut hyvinvointiyhteiskunta on kuitenkin tullut risteykseen. Sieltä tie näyttää vievän ainakin kahteen suuntaan: vähitellen kasvaviin elintasoeroihin ja luokkayhteiskuntaan sekä luontaistaloutta harjoittaviin omavaraisiin pieniyhteisöihin. Siinä missä valtavirta vie ensin mainittuun, monella tavalla ongelmalliseen suuntaan, toinen tie on toistaiseksi pienen marginaalijoukon vaihtoehto.

Esimerkkejä jälkimmäisestä ovat Keuruun Ekokylä ja Kivisalons yhteisökylä Pohjois-Savossa. Niiden jäsenet jakavat keskenään työn ja toimeentulon. Pienituloisuudesta huolimatta heidän elämänsä on suhteellisen turvattu niin sosiaalisesti kuin taloudellisesti.

Köyhyys ja hyvinvointi

Hyvinvoinnilla tarkoitetaan yleisesti terveyttä ja aineellista vaurautta (aineellinen ulottuvuus). Sillä on kuitenkin myös tiedollinen, sivistyksellinen ja sosiaalinen ulottuvuus (aineeton ulottuvuus). Laajasti ymmärrettynä hyvinvointiin kuuluvat lisäksi rauha, tasa-arvo ja demokratia sekä ihmisoi-keuksien kunnioitus (arvoulottuvuus).

Aineellisen hyvinvoinnin vastakohta on köyhyys. Suomessa on ankaraa aineellista köyhyyttä suhteellisen vähän. Pienituloisuus on yleisempää. Tulot eivät tietenkään kerro kaikkea aineellises-

ta hyvinvoinnista. Huomioon pitää ottaa myös menot. Esimerkiksi asuntolainaa maksava keskituloinen voi olla taloudellisesti yhtä ahtaalla kuin asumistukea saava pienituloinen. ”Eivät ne suuret tulot, vaan pienet menot.”

Suomalaisista 13 prosenttia eli noin 700 000 henkeä oli pienituloisia vuonna 2011. Pienituloisiksi laskettiin ne, joiden käytettävissä olevat rahatulot olivat korkeintaan 1 140 euroa kuukaudessa ja alle 13 700 euroa vuodessa (eli henkilöt, jotka kuuluvat kotitalouteen, jonka ansiot kulu- tussyksikköä kohden ovat alle 60 prosenttia suomalaisten mediaanituloista).

Pätkätyöt, osa-aikatyöt ja pienyrittäjyys ovat kasvattaneet suomalaisten työssäkäyvien köyhyyttä. Iso osa heistä on pienituloisia. Elintasoa rokottavat myös yhä kasvavat kustannukset: ruoan hinta nousee, verot nousevat, sähkölaskut, lämmityskulut, kaikki maksut nousevat. Kuukausittaisesta rahasta jää yhä vähemmän käteen.

Keskiajalla köyhinä pidettiin niitä, jotka olivat ajautuneet yhteisön sosiaalisten turvaverkkojen ulkopuolelle. Köyhä oli siis yhteisöllisestä elämästä osaton ja yhteisönsä hylkäämä. Mitä lujemmin sitein yksilö kuului perhe-, suku-, kylä- tai työyhteisönsä, sitä turvattumpaa hänen elämänsä oli niin sosiaalisesti kuin taloudellisesti. Mitä etäämmälle yksilö oli ajautunut edellä mainituista yhteisöistä, sitä varmemmin hänet luokiteltiin köyhäksi (Annala 2013).

Nykyisinkin köyhyys ja syrjäytyminen kulkevat usein käsi kädessä. Syrjäytymisellä tarkoitetaan yleensä työn ja koulutuksen ulkopuolelle jäämistä sekä sosiaalisista suhteista vetäytymistä.

Mikä estää meitä palaamasta pieniyhteisöihin? Esteenä on ensinnäkin pitkälle edennyt työnjako eli yhteiskunnan jakautuminen kapeisiin työ- ja toiminta-aloihin. Sen seurauksena ihmisten osaaminen on eriytynyttä. Useimmat meistä eivät osaa tehdä asioita, joita omavaraisessa pieniyhteisössä pitäisi, kuten viljellä maata ja hoitaa kotieläimiä. Pieniyhteisöjen syntyä estävät myös rahatalous ja taloudellisen tehokkuuden maksimointi.

Maaseudun perhe- ja kyläyhteisöissä monet osasivat tehdä kaikkia maatalon perustöitä. Rahalla oli omavaraistaloudessa suhteellisen vähäinen merkitys. Maatalousyhteisön kyky osallistaa ihmisiä ja pitää huolta kaikista jäsenistään perustui yhteiseen osaamiseen ja luontaistalouteen.

Omavaraisessa pieniyhteisössä pitäisi osata maatoiden lisäksi muun muassa ommella vaat-

teita, rakentaa ja korjata taloja sekä tehdä työkaluja. Kädentaitojen, peltomaan ja rakennusten lisäksi omavaraiseen pienyhteisöön tarvittaisiin halua elää yhteisöllisesti. Sellaista halua kuitenkin puuttuu. Nyky-yhteiskunnassa työn ja yksityiselämän erottaminen on juurtunut syvälle.

Öljyn merkitys

Voi kuulostaa kirjaimellisesti kaukaa haetulta, mutta suomalaisenkin hyvinvointiyhteiskunnan suurin uhka on halvan öljyn loppuminen – ainakin niin kauan kuin hyvinvoinnilla tarkoitetaan nimenomaan taloudellista hyvinvointia.

Tähän liittyy keskustelu öljyhuipusta, hetkestä, jolloin öljyntuotannon enimmäismäärä saavutetaan ja jonka jälkeen tuotanto alkaa väistämättä vähentyä geologisten ja fysikaalisten syiden vuoksi (ks. ASPO; Laitinen 2012; Partanen, Paloheimo & Waris 2013). Toiveikkaat ennusteet öljyhuipun ajankohdasta sijoittuvat vuoteen 2020 tai sen jälkeen. Toiveikkaissa ennusteissa oletetaan myös, että suurissa öljynkuluttajamaissa tehdään suuria sijoituksia vaihtoehtoisin polttoaineisiin, minkä vuoksi nykyseen ei tarvita suuria muutoksia. Synkimmät ennusteet olettavat, että öljyhuippu on jo ohitettu. Sen seurauksena ennustetaan maailmanlaajuisia lamaa, teollisen yhteiskunnan romahtamista ja suurta väestön vähentymistä. Kansainvälisen energiajärjestön IEA:n mukaan öljyntuotannon huippu saavutettiin vuonna 2006 (World Energy Outlook 2010, 125). Brittiläinen *The Economist* -lehti arvioi heinäkuussa 2007, että öljyhuippu on saavutettu. Pessimistien mukaan useimmat öljylähteet ovat jo ehtyneet tai ehtymässä.

Öljyn hupenemisen vaikutusta ihmisten elämänmuodolle on Suomessa käsitellyt filosofi Terre Vadén (Salminen & Vadén 2013). Hän väittää, että kaikissa länsimaissa on jo siirrytty kohti komentotaloutta ja -politiikkaa finanssikriisin takia. Tätä kehitystä vahvistaa öljyn ehtyminen. Vadén korostaa, että tämä kriisi ei mene ohi, vaan kyseessä on loppulama. Se johtuu resurssien, erityisesti öljyn, mutta myös monien muiden luonnonvarojen hupenemisesta. Toiveikkaat kuitenkin uskovat, että syntyy uusia teknologisia keksintöjä, jotka säästävät energiaa, vähentävät saastumista ja kierrättävät luonnonvaroja entistä tehokkaammin.

Jos Vadénin pessimismi herättää kysymyksiä, entä tulevaisuuden teknologioihin ja aineettomaan kasvuun toivonsa laittavien visiot? Esimerkiksi Sixten Korkman (2012, 130–131) puolustaa ympäristöystävällistä talouskasvua. Hän tarkoittaa sillä aineetonta kasvua: tietoa, palveluja ja virtuaalisia hyödykkeitä. Aineettomien hyödykkeiden ja palveluiden osuus maailman taloudesta on kuitenkin suhteellisen vaatimaton ja osuuden merkittävä kasvu epävarmaa.

Tulevaisuuden teknologiaan perustuvien koneiden ja laitteiden valmistaminen vaatii todennäköisesti yhtä lailla tai jopa enemmän energiaa ja (kierrätettyjä tai uusia) raaka-aineita kuin nykyisten koneiden ja laitteiden valmistaminen. On siksi kyseenalaista, onko uuden teknologian kokonaishiilijalanjälki ja muu ympäristökuormitus merkittävästi vähäisempää kuin nykyteknologian.

Vaikka virtuaalimaailma tarjoaa tulevaisuudessa elinkeinon yhä useammalle, maailma ei ole muuttumassa virtuaaliseksi. Terästä, öljyä, sähköä, elintarvikkeita, kuljetusvälineitä ynnä muuta aineellista tarvitaan ja käytetään tänään enemmän kuin koskaan. Uudet virtuaaliyrityksetkin toimivat aineellisen infrastruktuuri varassa, jota perusteellisuus tuottaa ja ylläpitää.

Degrowth ja uusiutuva energia

Yksi ratkaisuehdotus edellä esitettyihin öljyn ehtymisen ja muun ylikulutuksen aiheuttamiin ongelmiin on talouden tarkoituksellinen ja hallittu supistaminen. Talouden supistamisen tavoite *degrowth* on suomennettu osuvasti ”talouslaskuksi”. Sen lähtökohtana on näkemys, että talouskasvun tavoite pitää kuopata. Miksi niin pitää tehdä? – Luonnonvarojen ehtyminen, ympäristön saastuminen, kiihtyvä eläin- ja kasvilajien häviäminen ja voimakas väestönkasvu jo ennestään tiheästi asutuilla alueilla asettavat maailmantaloudelle reunaehdot, jotka estävät jatkuvan talouskasvun. Paheneva vesipula uhkaa laajoja alueita maapallolla. Maailman energiatuotanto ei enää pysy kasvavan kysynnän vauhdissa ja kiireelliset toimet ovat siksi välttämättömiä.

Maailmanlaajuisesti ollaan kaukana tilanteesta, että energia tuotettaisiin ensisijaisesti uusiutuvilla energialähteillä. Eurooppa 2020 -strategiassa Euroopan unioni on asettanut tavoitteeksi nostaa uusiutuvien energianlähteiden osuuden energi-

ankkulutuksesta 20 prosenttiin. Tällainen taso on ympäristövaikutuksiltaan riittämätön. Mikä tärkeämpää, energialähteiden muutos hoitaa oireita, ei syytä. Vaikka uusiutuvaa energiaa olisi saatavilla loputtomasti, kulutuskeskeisyyden ongelmat olisivat jäljellä jopa entistä polttavampina.

Ihmisten ja ympäristön kestävä hyvinvointi edellyttäisi talouden ja kulutuksen supistamista. Kasvun odotukselle rakennettua taloutta on kuitenkin velkaantumisen vuoksi vaikeaa, ellei mahdollonta, kääntää hallittuun laskuun. Esimerkiksi Kreikassa, Espanjassa ja Portugalissa talous syöksy hallitsemattomasti.

Askelmerkkejä pienyhteisöihin

Kun valtion ja kuntien velka kasvaa ja verotulot vähenevät, julkisia palveluita joudutaan karsimaan. Kansalaisten menot kasvavat, työttömyys lisääntyy ja ostovoima heikkenee. Monet ovat vaarassa vajota köyhyyteen. Ylivelkaantuminen uhkaa myös monia kotitalouksia.

Voimakas ja äkillinen sosiaaliturvan vähentäminen olisi kansalaisille paha isku. Sosiaaliturvaan kuuluvien etuuksien vähentäminen voisi Suomessa tarkoittaa esimerkiksi yleisestä lapsili-

sästä luopumista sekä työttömyysturvan, kotihoidon tuen ja omaishoidon tuen leikkaamista. Se voisi tarkoittaa myös toimeentulotuen heikentämistä ja perusteiden kiristämistä, julkisen terveydenhuollon ja lastensuojelun supistamista sekä korkeakoulujen maksullisuutta. Tämä olisi monille kestävämpiä.

Hyvinvointiyhteiskunnan jatkoksi tarkoitettut yksityiset eläke-, sairaus- ja työttömyysvakuutukset ovat varattomien ja pienituloisten ulottumattomissa. Yksityisen vakuutusturvan vahvistaminen vain kiihdyttää luokkayhteiskunnan syntymistä. Valtion ja kuntien sosiaaliturvan korvaajaksi tarvittaisiin välittävää yhteisöllisyyttä eli työn ja toimeentulon jakamista pienyhteisöissä. Niin massiivinen talouden ja yhteiskuntarakenteen muutos näyttää toistaiseksi epätodennäköiseltä. Olosuhteet voivat kuitenkin muuttua nopeasti niin, että paine pienyhteisöihin kasvaa.

Vaikka pienyhteisöt ovat nykyään harvinaisia, niihin on pakko mennä, kun ei ole vaihtoehtoja. Se ei lopulta olekaan niin huono vaihtoehto, koska yhteisöllisyys luo kestävämpää onnellisuutta kuin raha. Perheet, suvut, ”kylät” ja työyhteisöt ovat tulevaisuudessa hyvinvoinnin tuottamisen perusyksiköitä. Niiden ja järjestöjen rooli ”palveluntuottajina” kasvaa.

KIRJALLISUUS

- Annala, Pauli: Fransiskaamisen liikkeen synty talouden näkökulmasta. Teologia.fi -palvelu, 2013. <http://www.teologia.fi/artikkelit/kirkot-ja-muut-yhteisot/849-fransiskaamisen-liikkeen-synty-talouden-naekoekulmasta> (luettu 11.5.2013)
- ASPO: Association for the Study of Peak Oil&Gas, 2013. <http://www.peakoil.net/> (luettu 11.5.2013)
- International Energy Agency: World Energy Outlook 2010, 2010. <http://www.worldenergyoutlook.org/media/weo2010.pdf> (luettu 11.5.2013)
- Korkman, Sixten: Talous ja utopia. Jyväskylä: Docendo, 2012.

- Laitinen, Jussi: Valomerkki. Energiapula ja makean elämän loppu. Jyväskylä: Atena, 2012.
- Partanen, Rauli & Paloheimo, Harri & Waris, Heikki: Suomi öljyn jälkeen. Helsinki: Into, 2013.
- Pohjola, Matti: Talouskasvu ja hyvinvointi. Kansantaloudellinen aikauskirja 109 (2013): 1, 5–12.
- Salminen, Antti & Vadén, Tere: Energia ja kokemus. Tampere: niin & näin -kirjat, 2013.
- Suomen perustuslaki (11.6.1999/731). <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731> (luettu 11.5.2013)